

RELIGIØS TOLERANCE, PIETISMEN OG CHRISTIAN 6.

Professor, dr.theol. Kurt E. Larsen

Resumé: Christian 6. regerede som konge over det lutherske dobbeltrige Danmark-Norge i årene 1730-1746. I den periode fulgte han grundlæggende den samme religionspolitiske linje som sine forfædre, idet han dog var lidt mere tolerant over for de reformerte og mindre polemiske overfor de katolske. Indadtil i kirken var han mere tålmodig med præster med samvittighedskvaler og med lægfolk, der holdt sig borte fra kirkens sakramenter. Herrnhuterne var for radikal en pietistisk retning til at kunne virke frit i Danmark-Norge, men i kolonierne fik de mulighed for at virke. Konventikelplakaten nøjedes ikke med at forbyde radikale konventikler, men ønskede også at fremme konventikler indenfor kirkeligt-lutherske rammer. Som sådan skal den danske pietisme ikke ses som modsætning til oplysningstiden, men snarere som en del af denne.

Introduktion

Man møder ofte den opfattelse, at den religiøse tolerance vandt frem i og med oplysningstiden i slutningen af 1700-tallet, efter at religiøs ensretning havde rådet i Danmark-Norge. Men hvad så med pietismen?

Det lå i pietismens væsen fra begyndelsen, at fokus skulle være på det åndelige liv, ikke på læren, og at der derfor skulle udvises større mildhed i trosspørgsmål. P.J. Spener (1635-1705) havde selv i sit epokegørende skrift fra 1675 *Pia Desideria*, der kom til at lægge både navn og program til pietismen, skitseret den rette kristne fremgangsmåde over for folk af anden tro eller ingen tro: Man skulle bede for de vildfarende, være et

godt forbillede for dem, ikke blive dem anledning til fald, stiltfærdigt påpege deres vildfarelser og først og fremmest vise dem kristen kærlighed. På den måde kunne mennesker hjælpes til omvendelse, og således kunne der også virkes for genforening af de kristne konfessioner, mens stridssamtaler og disputering snarere kunne fordærve folks hjerter (Aland 1955, 62-67. *Geschichte* 1993, 282).

I 1730 fik Danmark-Norge en ny enevældig konge, der fra sin ungdom havde tilsluttet sig pietismens tanker. Uden at Christian 6. anvendte ordet »pietist« om sig selv, kom kongens fromme grundholdning tydeligt frem i hans breve til sine nærmeste rådgivere. Til J.W. Schrøder skrev han i 1732, at han var glad for hvert forslag, der kunne fremme Guds rige.¹ Da kongen i 1738 blev bedt om at mægle i en lokal strid i Mecklenburg, forklarede han det selv over for J.G. Schulin med, at folk dernede mente, at han »lade Guds Riges Udbredelse være os magtpaaliggende«. ² Til J.L. Holstein skrev han i 1739, at hans eneste intention var at fremme Jesu Kristi og Guds rige.³

Emnet for denne artikel er at undersøge betydningen af Christian 6.s pietistiske indstilling for religionspolitikken i hans riger og lande. I udgangspunktet var det ikke givet, at hans personlige holdning skulle få nogen betydning, for de dansk-norske konger var nok enevældige, men netop på det religiøse område var der sat grænser for deres magt. Christian 6. overtog i 1730 styret for et kongerige, hvor den eneste tilladte religion ifølge Danske Lov fra 1683 – og tilsvarende Norske Lov – var den, der stemte overens med »den Hellige Bibelske Skrift« og de fem bekendelsesskrifter (*Kong Christian* 1929, 203). Rammerne gjorde det umuligt for de enevældige konger af Danmark-Norge at skifte tro eller gå ind for religionsfrihed, for de var bundet af lovgivningen. I forbindelse med sin salvning i 1731 (Eller 1976, 11) havde Christian 6. fået overdraget Kongeloven, der pålagde kongen at »ære, tiene og dyrcke den eene rette og sande Gud paa den maade og manneer, som hand sig i sit hellige og sande ord aabenbaret haffver, og Voris Christelige Troe og bekiendelse klarligen derom formelder effter den form og maade, som den reen og uforfalsket er bleffven foresatt og fremstillet udj den Augsburgiske confession Aar et tusind femhundrede og trediffve, og ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vædeligen haandhæffve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiettere, Sværmere og Guds bespottere.«⁴

Trods disse ord havde de dansk-norske konger i perioden frem til 1730 givet visse privilegier til herboende mennesker af jødisk, romersk-katolsk eller reformert baggrund, så de havde kunnet etablere menigheder i kongens riger og lande på faste betingelser. Den præcedens gav den unge kong Christian et vist handlingsrum, så han ikke kun begrænsedes af sine forpligtelser til at opretholde landets evangelisk-lutherske tro, men også havde overtaget en skik med dispensationer fra sin fars og farfars regerings-tid. Hvordan opererede han så selv inden for disse rammer?

Spørgsmålet søges besvaret ved at beskrive Christian 6.s forhold til forskellige personer og grupper, der i hans regeringstid afveg fra landets og kongens evangelisk-lutherske kirkelighed. Fulgte han i disse sager i fædrenes fodspor eller var der noget, der

snarere pegede fremad mod større religiøs tolerance? Dette spørgsmål er blevet grundigt belyst i faglitteraturen for så vidt det gælder holdningerne til jøder og jødedom i perioden 1700-1760. Martin Schwartz Lausten har i sine studier af et stort kildemateriale påvist, at Christian 6. ved sin tronbestigelse på flere punkter fortsatte fædrenes linje: Han bekræftede de eksisterende privilegier til jøderne (Lausten 2000, 193). I 1737 var han imod det nye, at jøderne ønskede at opføre en egentlig synagoge-bygning i København (Lausten 2000, 224-228). De københavnske jøder havde i 1728 været tvangsindlagt til at høre kristne prædikener, men så brændte byen og skikken hørte op, og Christian 6. gjorde intet for at få dem genindført (Lausten 2000, 262). I retning af mere religiøs tolerance pegede det, at Christian 6. personligt gik ind og ophævede forbuddet mod, at jøder havde kristne tjenestefolk (Lausten 2000, 195). Lausten finder det også bemærkelsesværdigt, at Christian 6. i 1745 skrev et personligt brev til kejserinde Maria Theresia til støtte for Prags jøder, der netop da var udsat for en stor pogrom (Lausten 2000, 230-232).

Et tilsvarende studie af kongens forhold til afvigende *kristne* retninger er derimod ikke tidligere foretaget. I denne artikel søges der givet et mere samlet overblik, ikke mindst på basis af det store kildemateriale, som H.F. Rørdam engang publicerede. Han og andre har også offentliggjort en stor mængde af kongens private breve. Christian 6. var en flittig brevsriver, og da han lagde megen vægt på at have medarbejdere, hvis fulde diskretion han kunne stole på (Koch 1886, 27), udtalte han sig ret åbenhjertigt i sine breve. Brevene må vurderes som et vigtigt supplerende kildemateriale til at forstå kongens personlige holdninger og til at indkredse hans forhold til religiøs tolerance.

Det skal først undersøges, hvordan kongen forholdt sig til organiserede kirkesamfund af ikke-luthersk konfession.

Katolikker

I 1600-tallet havde man i Danmark frygtet en romersk-katolsk indflydelse. Det førte til en restriktiv lovgivning mod katolsk missionsarbejde, mod danskeres frekventering af katolske uddannelsesinstitutioner i udlandet og mod jesuitters tilstedeværelse i landet. Disse love gik videre til det store samlede lovværk »Danske Lov« af 1683 og var i princip gældende indtil 1849. En mulighed for katolsk gudstjenesteliv i Danmark udgjorde dog de katolske landes gesandtskaber i København. I deres huse måtte katolske præster fejre messe, dog kun i gesandtskabet, kun for gesandtskabets egne folk og kun på deres eget sprog. Dog listede der sig i praksis også enkelte danskere derhen, såsom den kendte videnskabsmand Niels Steensen, kaldet Steno (1638-1686), der i 1667 konverterede til Den romersk-katolske Kirke. Han tilbragte sine sidste år som katolsk biskop i Nordtyskland med ansvar for romerkirkens arbejde i Danmark-Norge. De særlige regeringsforhold under enevælden betød, at kongen havde magt til at udstede et privilegium (Rasmussen 2009, 261) til enkeltpersoner eller grupper, og på den måde kunne det ske, at katolikker fik lov at praktisere deres tro i det lutherske Danmark. I fristaden Fredericia

kom undertiden jesuiterpræster for at betjene deres trosfæller, og der kom en fast katolsk præst til Fredericia med dens mange udenlandske katolske militærfolk, da muligheden åbnede sig for dette i 1685. Med stærke begrænsninger kunne katolske præster derfra også betjene trosfæller andre steder i kongeriget, men endnu i 1690 blev »en papistisk Præst fra Fredericia« arresteret, fordi han havde overskredet »sin Bemyndigelse og udført en kirkelig Forretning paa Landet i Fyn« (Rørdam 1881-1882, 149f). I 1688 opførtes et katolsk kapel i Fredericia, men en egentlig katolsk kirkebygning kunne ikke opføres i Danmark (Metzger 1910, 25. Nybo Rasmussen 1999, 16ff. Rasmussen 2009, 56.92-95. Frosell 1990).

Konverteringer til den romersk-katolske kirke fra danskeres side så regeringerne alvorligt på. Det viste en sag fra starten af 1700-tallet, hvor fem teologiske studenter var meget optaget af katolicismen og hvor regeringen søgte at hindre deres konvertering. Det lykkedes kun delvist, for nordmanden Johann Daniel Ramus (1685-1761) forlod kongeriget, konverterede og arbejdede som jesuit i Köln, mens hans bror Christian Ramus (1687-1762) forblev i den lutherske kirke og endte som biskop i Odense (Rasmussen 2009, 56f. Holzapfel 1963, 35-40. Nybo Rasmussen 1999, 26-29). Den unge Ludvig Holberg (1684-1754) var skolekammerat med J.D. Ramus, og da Holberg selv valgte at tage på studierejse til netop Frankrig i 1714-1716, og dernede også omgikkes danske konvertitter, var der en tid en hjemlig frygt for at også Holberg ville konvertere (Langslet 2001, 36f. 66-72). Da Christian 6. kom til magten i 1730, så også han med alvor på undersåtters eventuelle konvertering til den romersk-katolske kirke. En sag fra Fredericia, hvor en dansk luthersk pige var rejst ud af landet sydpå, efter sigende fordi den katolske præst i Fredericia havde fået hende til at konvertere, vakte kongens vrede. Man truede med at fratage den romersk-katolske kirke sine privilegier i byen, hvis ikke den levede op til lovens krav om ikke at påvirke medlemmer af kongens kirke, og jesuitter blev udvist for en tid (Nybo Rasmussen 1999, 29. Holzapfel 1963, 41ff). Da den af kongen værdsatte kunstner Peter Christian Winsløv i 1738 var konverteret til den katolske kirke i udlandet, kunne han først ikke få lov til at vende hjem: »Dasz Windslof catholisch geworden ist, thut uns leyd; denn als ein Landes Kind kan er nicht wohl in dieser Religion hier im Lande geduldet werden, ...«. ⁵ Siden arbejdede kongen på at få ham hjem til en vellønnet tjeneste, dels for at få en god kunstner til landet, dels »um eine Seele zu retten«. ⁶

I pietisten Speners ånd ville Christian 6. hellere fremme levende tro end føre polemik mod katolikkerne. Derfor beordrede han i et reskript af 23/4 1734 præster at nedtone polemikken mod andre kristne, herunder også katolikkerne. Man fejrede nok i 1736 reformationen som en udgang af papismens mørke, men festen var afdæmpet i forhold til tidligere reformationsjubilæer, for situationen opfattedes da som en anden. Der var fred i Norden og ingen trusler fra katolske magter. Katolikkerne udgjorde ikke længere nogen politisk fare her. Til gengæld så man i befolkningen et problem i eksistensen af

gammel overtro, så tiden krævede snarere et arbejde for en fortsat reformation af danskernes egne liv og tro (Bach-Nielsen 2015, 86-102).

Ude i Europa kom det i 1700-tallet undertiden endnu til spændinger mellem lutherske og katolske, og her stod kongen klart på den lutherske side og tænkte nogle gange klart konfessionelt. Da evangeliske kristne blev udstødt af Salzburg, samlede man også ind i Danmark til de evangeliske salzburgere i 1732. Christian 6. og hans dronning gik stærkt op i salzburgernes skæbne og ydede varm støtte til dem og lod optage en kollekt til dem i landets kirker (Bach-Nielsen 2015, 91. Rørdam 1881-1882, 476f. Koch 1886, 228). Da kongen i 1738 finansierede en opdagelsesrejse til Etiopien ved F.L. Norden og den franske eventyrer Pierre d'Esneval, udviklede dette sig til et samarbejde med paven og katolske kristne, og Christian 6. fandt det mærkeligt at skulle være med til at udbrede katolsk tro i Etiopien: »Der er noget eget i den Idee, hvilken Cardinalen saavel som Grev D'Esneval gjør sig, at vi skulle hjelpe til at udbrede den katholske Religion i Æthiopien«.7 Han var siden lettet over at slippe ud af dette projekt. Christian 6. havde i 1740 ikke rigtigt tillid til indstillingen fra en højtstående embedsmand nede i Oldenburg, fordi denne selv havde en katolsk kone.8

Christian 6. havde derimod ikke noget imod et udenrigspolitisk samarbejde med katolske lande, og på trods af sin rådgiver Stolberg, der tænkte mere konfessionelt, valgte kongen selv side for en alliance med det katolske Frankrig (der stadig forfulgte huguenotter!), fremfor med det protestantiske England, som Danmark-Norge hidtil havde været i alliance med (Møller 1889, 169-180).

En fremstilling om den katolske kirkes historie i Danmark under enevælden har meget stof om udviklingen før og efter Christian 6.s regeringstid, mens der ikke nævnes episoder under Christian 6. (Frosell 1990, 60f). Dette tyder på, at de tidligere regeringers kurs i forhold til romersk-katolsk kirkeliv og herboende katolikker blev fortsat i hans regeringstid. Anderledes var det med de reformerte.

Reformerte

Historisk havde man i Danmark-Norge haft en meget restriktiv politik over for de reformerte kristne. »Fremmedartiklerne« fra 1569 skulle hindre religiøs uro i landet og var nok især rettet mod reformerte. Små ansatser til større tolerance forekom under Christian 4. (konge 1588-1648), for et tæt økonomisk samarbejde med nederlandske handels-huse forudsatte tolerance over for deres calvinske tro, bl.a. med ret til fri gudsdyrkelse i hjemmene. Da den senere danske konge Christian 5. (konge 1670-1699) havde giftet sig med en tysk prinsesse af reformert tro, betingede hun sig at måtte fortsætte med at praktisere sin tro privat, og således forekom de første reformerte gudstjenester i landet i dronning Charlotte Amalies gemakker. Hun stod også bag opførelsen af den monumentale reformerte kirkebygning i København i 1689. Denne blev hjemsted for henholdsvis en tysk-nederlandsk og en fransksproget reformert menighed, og dronningen virkede desuden også for de forfulgte franske huguenotters sag. Den største reformerte menig-

hed fik fæstningsbyen Fredericia. Foruden en jødisk og en katolsk menighed dannedes i 1720 også en reformert menighed etableret af indvandrede franske protestanter. Kong Frederik 4. (konge 1699-1730), der var søn af den reformerte dronning Charlotte Amalie, ønskede vækst for byen Fredericia og inviterede fransk-reformerte flygtninge i Tyskland til at bosætte sig der, idet han lovede dem skattefrihed, gratis jord, aflønning af deres egen præst og ret til at bevare deres religiøse-kulturelle identitet. Nogle hundrede tog imod tilbuddet, og på den måde opstod der en stor reformert menighed i byen. De reformerte præster i Fredericia og København betjente også trosfæller, der havde slået sig ned andre steder i landet (Rasmussen 2009, 52-55. Hermansen 2005, 284-297). Dog var det ikke tilladt danskere at konvertere til den reformerte tro, ej heller at danskere i blandede ægteskaber lod deres børn døbe eller oplære i anden tro end den lutherske (Rørdam 1881-1882, 169).

Christian 6. videreførte og udbyggede sin fars positive og tolerante linje over den reformerte kirke. Under Christian 6. blev der tale om yderligere frihed til reformerte, idet han tillod de reformerte at bygge egen kirke i Fredericia 1735 (Bredahl 1954, 95). Dette skal ses i lyset af, at han på samme tid forbød jøderne i København at bygge en synagogebygning, og at han heller ikke gav tilladelse til en egentlig katolsk kirkebygning i byen.

Christian 6. fik en ansøgning fra den reformerte menighed, der havde et stærkt ønske om at være med til at fejre reformationsjubilæet i 1736, og havde intet at indvende imod det.⁹ Den reformerte menighed stod bl.a. under tilsyn af Sjællands biskop, men når det gjaldt de enkelte reformerte, ville kongen give dem samme åbne adgang til kongen som alle andre borgere.¹⁰ I en sag om indholdet af privilegiet til de reformerte ville Christian 6. gå mildere frem end Sjællands biskop C.W. Worm: »*Biskoppen synes i denne Sag at være noget for hidsig*«, men biskoppen måtte dog finde sig i kongens vilje, for kongen ville »*gjøre det, hvorom vi i vor Samvittighed er overbeviist, at det er det rette*«. ¹¹

I det følgende skal vi se på kongens holdning til personer og grupper, der ikke hørte til de etablerede og i begrænset omfang »anerkendte« trossamfund, men som gik deres egne veje i forhold til »kongens kirke«, enten inden for denne eller i dens periferi.

Separatister og anabaptister

I kongens evangelisk-lutherske kirke var det pligt at lade sine eventuelle børn døbe og at gå til nadver og det forudgående skriftemål et par gange om året. Ellers var der en »sag«, og en betydelig del af de sager, Christian 6. måtte tage stilling til af religiøs art, handlede om barnedåben.

En egentlig anabaptisme havde kun rent undtagelsesvist haft fortalere i Danmark i de første to århundreder efter reformationen, og den blev først for alvor en bevægelse fra 1839, da den moderne baptisme opstod ved at nogle lod sig døbe med Troendes Døb (Bredahl 1954, 161-163). Når baptistiske holdninger alligevel forekom lejlighedsvist i 1700-tallet, var straffen udvisning af landet. Således var Otto Lorenzen Strandiger blev

udvist fra kongens riger og lande i 1716 for sin afstand til barnedåben (Glebe-Møller 1980, 190. Jakubowski-Tiessen 1983, 41.94f.155. Sommer 2021, 64f)

Under Christian 6. var det stadig sådan, at for anabaptister, der gik ind for »troendes dåb« og måske ligefrem agiterede imod barnedåben som en falsk dåbsform, var straffen stadig landsforvisning eller forvisning til én af kongerigets fristæder, Fredericia, Altona og Friedrichstadt (Koch 1886, 213. Larsen 2003, 18). Om den kendte prædikant Gert Hansen befalede kongen, at han ikke blot skulle forvises fra Oslo, men at det var bedst, »wen er angehalten würde sich gantz ausz Norrwegen weg zu begeben«.¹²

Blandt dem, der udelod barnedåben i 1730'erne og blev kaldte separatister, må de fleste nok betegnes som spiritualister, da de ikke tillagde de ydre sakramenter nogen egentlig værdi i sig selv. Samtiden kunne kalde sådanne folk for »kvækere«, og selvom egentlige kvækere havde forekommet i landet, så havde mange af dem, der kaldtes kvækere, næppe nogen relation til den kendte engelske spiritualistiske bevægelse (Kornrup 1948-1950. Pedersen 1951, 23.40). Snarere var der tale om folk, der var præget af den radikale pietisme, der også havde klare spiritualistiske træk. Ikke så få sådanne grupper fik Christian 6. anledning til at forholde sig til. Efter gældende lov skulle de udvises af landet for deres unladelse. Det skete også i en række tilfælde under Christian 6. I 1734 ankom en større gruppe udviste svenske separatister til København, hvor de havde forventet større samvittighedsfrihed end i hjemlandet.¹³ I København vakte de forstyrrelse i vakte kredse, idet de for eksempel påvirkede nogle teologistuderende til at opgive deres studier (Rørdam 1907-1909, 49. 112). I 1735 skrev kongen til sin svoger og medarbejder markgreve Frederik Ernst, at han udmærket kendte de 80 svenske separatister, og derfor havde udvist dem af landet til fristaden Friedrichstadt, hvor de kunne tåles, fordi der i den by »findes andre Secter, der ere ligesaa taabelige«. Skulle det rygtes sandt, at disse separatister agtede sig lige med Gud, da måtte man efter kongens mening »have megen Taalmodighed med dem, thi det er et tydeligt Tegn paa, at de ikke ere rigtige i Hovedet«.¹⁴ Men ophold i Friedrichstadt forudsatte, at de forholdt sig stille dernede og ikke talte imod Guds ord og øvrigheden; ellers krævede kongen dem uden videre udvist derfra, helst med det gode, men ellers med hårdere midler (Rørdam 1907-1909, 70f).

Rådgiverne Schrøder og J.B. Bluhme gik i august 1736 i forbøn for nogle separatister på Frederiksberg, og kongen var tilbøjelig til at vise mere tålmodighed og overvejede en løsning, der kunne gå i stedet for landsforvisning.¹⁵ I Speners ånd ønskede kongen, at der skulle vises mildhed. Når de ellers forholdt sig stille, skulle man søge at overbevise dem gennem at sende dygtige præster som Erik Pontoppidan ud til samtaler med dem, eller ved at give dem skrifter, der kunne få dem på bedre tanker. Sådanne skrifter fik biskop Peder Hersleb ordre til at skrive, for kongen skrev til Hersleb, at han havde »funden for got, at Du skal forfatte et Skrift, for af Guds Ord grundig at overbevise disse Separatister deres vildfarende Meninger i adskillige articulis fundamentalibus fidei«.¹⁶ Samme biskop Hersleb ville køre en hård linje mod separatister, men Christian 6. så landsforvisning som den sidste udvej (Koch 1886, 209-212. Amundsen 2008, 82f).

En Christian Hansen i Gentofte udeblev bevidst fra kirken siden 1732, og efter klage fra præsten fik han i 1735 en skrivelse fra J.L. Holstein om, at dette var »højest strafværdigt«. I det videre forløb erklærede Hansen i 1736 at have forstået landets forhold således, at det ikke var majestætens vilje at tvinge nogen mod deres samvittighed, hvis de ellers levede stille. Kongen lukkede da også sagen i 1737 (Rørdam 1909-1911, 332-338). Den beslutning svarede også til indholdet i kongens »Instruktion« fra 1734. Ud fra den skulle man overfor folk, der viste »Foragt for dette Naademaaltid« men i øvrigt levede stille, intet andet foretage sig end at overgive dem »til Guds forbarmende Kjærlighed« (Rørdam 1909-1911, 719).

Kongens tålmodighed førte også til, at han i nogle situationer gav udviste mennesker en ret god behandling. Hans livlæge Johann Samuel Carl (1677-1756), morfar til den meget mere kendte livlæge J.F. Struensee, skrev kritiske bøger om det danske samfund i radikalpietismens ånd og blev af den grund udvist i 1742, men Carl fik dog efterfølgende en pension fra Christian 6. (Horstbøll, Langen og Stjernfelt 2020, 474). En separatist Broch, der ikke ville lade sit barn døbe, var blevet udvist med sin familie. Kongen skrev 25/5 1736 til borgmesteren i København, at Broch skulle være ude af København om otte dage og ude af landet om 14 dage (Rørdam 1905-1907, 346f). Alligevel søgte Broch i 1737 kongen om tilladelse til, at hans kone og børn måtte blive i landet, indtil et sygt barn var rask igen. Hertil svarede kongen, at »*hierin sehen wir eben nichts unbilliges*«. ¹⁷ Familien Broch var nemlig i tiltro til kongens gunst alligevel vendt til landet (Rørdam 1905-1907, 756-776). En vis mildhed i straffen fik også en teologisk student i København, Villum Lange, der var dømt som separatist. Kongen ønskede ham imidlertid ikke i fængsel, men at han skulle sendes til Bornholm, hvor han skulle have lov at færdes frit over hele øen. ¹⁸

Medmindre et forældrepar hørte til et af de trossamfund (jøder, romersk-katolske og reformerte), der som et særligt privilegium havde fået lov at virke i landet, skulle alle børn i Danmark-Norge døbes ind i landets lutherske kirke. Sørgede forældrene ikke for det, eller undlod de af principielle grunde at lade dåben udføre, var det en pligt for sognepræsten og de offentlige myndigheder at sørge for barnets dåb. Hvor dette skete mod forældrenes ønske, var der tale om tvangsdåb. Denne praksis gav anledning til voldsom strid i Danmark i 1840'erne lige før grundloven (Thyssen 1961, 146ff), men den var også aktuel et århundrede før. Der var under tidligere regeringer blevet praktiseret tvangsdåb over for separatister. Da emnet blev aktuel igen i 1730'erne, var der imidlertid delte meninger om det berettigede i tvangsdåben. Da det Teologiske Fakultet på Københavns Universitet blev spurgt til råds, gik de to mest luthersk-ortodokse teologiprofessorer ind for tvangsdåben, mens de øvrige professorer var imod (Rørdam 1905-1907, 343-346. Koch 1886, 172. 208). I lys af denne uenighed bad kongen en række tyske teologiske eksperter om vota i sagen, og herfra kom der lige så blandede tilkendegivelser. Teologerne i Jena og Helmstedt gik ind for tvangsdåben, mens teologer fra Halle og Wernigerode var imod (Koch 1886, 207-210). Kongen var bevidst om forskellene på de

tyske teologiske fakulteter, og derfor var det afgørende, hvilke eksperter man bad om et votum. Ved at bede professor Johann Joachim Lange (1670-1744) fra universitetet i Halle om et votum vidste man på forhånd, at der ikke ville blive enstemmig støtte til tvangsdåben. Under Frederik 4. havde der også været en sag om tvangsdåb, nemlig en eventuel tvangsdåb af et bortløbet jødisk barn, og her havde de ortodoks-lutherske henvist til holdningerne på andre tyske universiteter: Leipzig og Wittenberg (Lausten 2000, 200). Christian 6.s valg af andre universiteter hang sikkert sammen med, at han var mindre positiv over for nytten af tvangsdåb (Koch 1886, 172.207).

Christian 6. noterede personligt på betænkningen om tvangsdåb, at hvis forældre ikke ville lade deres børn døbe, kunne de ikke blive i København men måtte enten forlade landet eller rejse til Fredericia, hvor de godt måtte opholde sig, hvis de levede stille og uden at søge at skaffe sig tilhængere. Kongen ville også gerne have forslag til personer, der ville være dygtige til at overtale forældrene til dåb gennem et længere forløb.¹⁹ Kongen havde tiltro til, hvad dygtige præster kunne have af betydning. I den sammenhæng skal det også ses, at kongen – igen i Speners ånd – var i gang med en reform af præsteuddannelsen i Danmark. På sigt ville frommere og mere veluddannede præster være den rette forebyggelse af separatisme (Larsen 2023, 247f).

I 1740 var der igen en familie, der ikke ville lade deres barn døbe, og kongen gav dem en frist på seks uger til at komme på bedre tanker, og han fik to ledende pietistiske præster til at føre samtaler med dem og endda foretage ritualændringer, hvis dette kunne hjælpe forældrene til at acceptere dåben.²⁰

Når det gjaldt nadver og skriftemål, opstod der i Christian 6.s tid især »sager« om præster, der af den ene eller anden grund havde skrupler med at medvirke ved disse givenheder efter de gældende ritualer og regler.

Præster med skrupler

»Da nu Gud selv har Taalmodighed med vor Svaghed, saa bør vi Mennesker ogsaa biligen have Taalmodighed med hverandre, især hvad Samvittighedsskrupler angaar«,²¹ skrev Christian 6., og inden for visse grænser kom dette præster til gode.

Præster med tilknytning til pietismen havde det undertiden svært med kirkens nadver- og skriftemålsritualer. Alle voksne danskere skulle til nadver, og før nadveren skulle de til skriftemål, hvor det i Kirkeritualet af 1685 lød ubetinget: »efterdi I af Hjertet angre og fortryder eders synder ...« (*Danmarks og Norgis* 1985, 55). Nogle pietistiske præster var anfægtede over at skulle sige dette, da de ikke regnede med, at det virkeligt var alle i sognet, der angrede og fortrød deres synder. En præst, der vægrede sig ved dette ritual, blev frataget sit embede og rejste til udlandet, nemlig biskop Peder Herslebs bror, Ole Hersleb (Rørdam 1909-1911, 164-201. Pedersen 1951, 91. 121-136). Præsten P.N. Holst (1699-1774), der var den første præst Christian 6. havde udnævnt, fik derimod lov til at holde »betinget skriftemål«, så han brugte en formular af typen: »For så vidt I af hjertet angre ...«. Siden ville Holst slet ikke forvalte sakramenterne, og kongen

bar også over med disse samvittighedsskrupler, idet en anden kapellan kom til at overtage denne del af Holsts embedsopgaver. Da Holst til sidst gik så langt i spiritualistisk retning, at han kaldte kirken et Babel og tog afstand fra sakramenterne, blev han dog afsat fra sit embede og udvist af landet. Det skete i 1735, men fra 1748 boede og virkede han igen i landet, stilfærdigt, indtil sin død (Rørdam 1907-1909, 322-338).

Den ledende pietistiske præst, Enevold Ewald ved Vajsenhuset, fik også lov til ikke at afholde skriftemål, men betale en kapellan til at udføre denne del af embedets forpligtelser, fordi han efter kongens mening gjorde sig: »en Samvittighed om Skrifte-Stolen, og hand dog ellers er en from og retscaffen Mand, som Os ikke har forbigaaet«. ²² Ewald havde ikke blot et særligt forhold til skriftemålet, men fik også en bøde for sin tilslutning til apokatastasis-læren (Neiiendam 1933, 40). I 1735 udtrykte kongen i et brev sin beklagelse af Ewalds holdninger, men hvis denne udelod det anstødelige og forpligtede sig til hverken offentligt eller privat at kommunikere sine tanker, så kunne han vel forblive i embedet. ²³ Det hører med til billedet, at kongen fortsat satte pastor Ewald højt. Dette må kunne slutes af det faktum, at Ewald fortsat fik tillidsposter af kongen i årene efter bøden. Da den nye officielle lærebog skulle udarbejdes, var Enevold Ewald én af dem, der var konsulent for Erik Pontoppidan (Neiiendam 1933, 82. Lausten 2000, 399).

Christian 6. lagde vægt på det personlige aspekt i troen – og ikke bare på de ydre nådemidler (Larsen 2021), og dette kan være baggrunden for hans forståelse for præsters skrupler ved nadveren og skriftemålet.

Herrnhuterne

En af de mest omtalte og vanskelige sager for kongen var forholdet til den særlige pietistiske retning, herrnhuterne, og deres leder, grev N.L. Zinzendorf. Greven, der var en slægtning til dronning Sophie Magdalene, deltog i kongeparrets kroning i København, men der blev aldrig det hjertelige forhold og samarbejde om missionsarbejde, som greven oprindeligt havde troet. Greven var for radikal i visse holdninger. Kongen ville i 1735 ikke have ham ind: »... jeg har ladet ham tilskrive for et Aar siden, at han ikke maatte indfinde sig i mit Land, med mindre han og hans mähriske Brødre vilde underkaste sig det herværende theologiske Fakultets Examen«. ²⁴ Efterfølgende frygtede kongen grevens besøg i sine riger og lande: »Da nun sein hiesiger Auffenthalt hier noch allezeit Lerne gemacht hat, und wir uns recht auf ihm fürchten, ...«. ²⁵ Da greven i stedet rejste til Amsterdam, var kongen lettet over udeblivelsen. ²⁶ Grevens udgave af pietismen vakte uro og var for radikal her i landet. Når det gjaldt fremmede teologer, skulle man i 1742 ifølge kongen tage sig i agt for, at de ikke var smittede af Zinzendorfs ideer: »Es ist sich wohl für die zinsendorfsche principia in Acht zu nehmen«. ²⁷ Siden udstedtes nogle herrnhuterlove i 1744-1745, der lagde yderligere begrænsninger på herrnhuterne, måske også efter pres fra den stærke biskop Peder Hersleb (Koch 1886, 212). På den anden side fik herrnhuterne lov at organisere et societet i København i 1739, og dette fik trods

visse restriktioner lov at bestå og spille en stor rolle i dansk kirkeliv helt frem til grundloven (Baagø 1960, 19f. Rasmussen 2009, 135-142).

En dobbelthed gjorde sig også gældende i forholdet til herrnhuternes arbejde generelt. Kongen var nervøs for herrnhuterne på sin hjemmebane. Engang sendte han J.L. Holstein en liste over de vigtigste vildfarelser, som herrnhuterne blev beskyldt for, og bad om at herrnhuterne i Holstein blev eksamineret i henhold til dem.²⁸ Det skete tilsyneladende ikke, for kongen spurgte senere, hvordan det var gået til, at herrnhuterne havde etableret sig i hertugdømmet Holsten: »Iligemaade ville vi gjerne vide, paa hvad Fod og Conditioner de bøhmiske og mähriske Brødre ere antagne i Holsteen«. ²⁹ Til gengæld måtte herrnhuterne gerne opholde sig ude i kongens kolonier og hjælpe til med missionsarbejdet der. I 1739 var han ivrig for at slippe af med herrnhutere i København og ville strække sig langt for at komme af med dem til det fjerne Grønland.³⁰ I kongerigets periferier – Grønland, Vestindien, Bornholm – kunne afvigere tåles, for her kunne kongen uden større problemer følge pietismens principielt tolerante linje, hvad han havde mere vanskeligt ved i sit nærområde (Christensen 1981, 24-40).

Konventikelplakaten af 1741 var nok til dels rettet mod herrnhuterne, men ved sin trods alt forholdsvis tolerante form kom denne plakat til at gøre det muligt for herrnhuterne at fortsætte deres stilfærdige arbejde, både i societetet i København og i resten af Danmark-Norge, fordi der var venligtsindede præster at knytte til ved.

Konventikelplakaten 1741

Der var blevet indført et forbud mod konventikler under Frederik 4. 2/10 1706, men det gjaldt kun København og havde ikke været meget brugt senere i Frederik 4.s tid (Rørdam 1903-1905, 319. Glebe-Møller 1980, 190). Da spørgsmålet igen blev aktuelt under Christian 6. på grund af nye konventikler i København, ønskede biskop Worm forbuddet håndhævet. Kongen skrev, at biskoppen ville have et konventikelforbud som i »vor nu hos Gud hvilende høist salige Herre Fadere Regjeringstid«, men det afviste kongen, for den skulle være »noget mildere« nu.³¹ Ifølge kongen omhandlede 1706-loven ikke de berettigede konventikler, og han gik i 1734 ind for, at der burde være konventikler og talte godt om dem (Rørdam 1909-1911, 719. Lindhardt 1933-1935, 603). Kongen forbød polemik mod konventikler fra præsternes side og tillod dem under visse former (Rørdam 1903-1905, 320f). Kongen ville i 1737 nok have orden og lydighed, men på den anden side ville han ikke hindre folk i at komme sammen på anstændig måde for at opmuntre hinanden til alvorlig guds frygt og et sandt kristeligt liv (Rørdam 1909-1911, 340-341).

Christian 6. måtte ud fra sin pietistiske grundholdning balancere kirkepolitisk. Han måtte ud fra Danske Lov undgå sekterisme og kirkelig uro i landet men havde som pietist forståelse for konventiklerne. Han tøvede derfor med at udstede en ny lov mod konventikler, og der kom først en konventikelplakat i 1741. Da den kom, var den kendetegnet ved at tale positivt om værdien af konventikler, så længe disse foregik indenfor kirkelige

rammer – og derfor blev det også præster pålagt af afholde sådanne konventikler. I plakaten hed det, at kongen ikke ville forbyde, men fremme konventikler, når de ellers ikke kørte vild. Han ville ingenlunde forbyde forsamlinger generelt, men forebygge misbrug fra lægfolks side ved at regulere dem med hensyn til tid, sted, antal og køn. Sognepræsten skulle orienteres, så han vidste, hvad der skete, og kunne deltage og rådgive. Det var godt at holde husandagt men kun for egen husstand og dens få gæster – en fremmed kunne i den sammenhæng godt tage ordet, dog ikke holde egentlige prædikener. Der måtte ikke holdes udendørs forsamlinger og lægfolk måtte ikke læse uautoriserede bøger af socinianske og kvækerske karakter.³² Konventiklplakaten af 1741 var således balanceret, og Christian 6. var glad for den og mente, at den ville fremme gudsfrygt (Rørdam 1903-1905, 329).

Var Christian 6. religiøs tolerant?

Christian 6. var ikke tolerant målt med nutidens målestok, for religionsfrihed, endsige religionslighed, hverken støttede eller fremmede han. Det ville heller ikke have været muligt for ham inden for rammerne af Kongeloven og Danske Lov.

Vi har imidlertid oven for set en række eksempler på, at kongen kunne være mere mild over for afvigende kristne konfessioner og grupperinger end forgængerne. I pietismens mere økumeniske ånd gjaldt dette især kristne i den reformerte kirke, mens der over for katolikker mest var tale om en nedtoning af konfessionel polemik, idet vægten lå på at fremme levende kristen tro. Inden for sin egen lutherske kirke ville han udvise tålmodighed over for lægfolk, der havde skrupler over for kirkegang og nadver. Disse skrupler skulle modarbejdes ved dygtige præsters tålmodige undervisning, og nyttede dette ikke, skulle man alligevel ikke tvinge nogen til alteret. Når det gjaldt børns dåb, fastholdt man lovens krav om dåb, men der udvistes større tålmodighed over for forældre, og der skulle i det hele taget lægges mere vægt på undervisning, sådan som kongens arbejde for både konfirmationen, skolen og for en lærebog (Pontoppidans) var udtryk for. Ritualændringer kunne også tilbydes forældre. Kun hvor lægfolk agiterede for deres ikke-lutherske holdninger og hvervede tilhængere, skulle udvisning til fristæderne eller udlandet finde sted som den sidste udvej. Når det gjaldt præster, skulle der også vises tålmodighed mod dem, så ømme samvittigheder kunne få lov at bruge et andet ritual ved skriftemål eller helt fritages for at holde skriftemål og nadver. Over for herrnhuternes arbejde blev der stillet klare grænser op i hjemlandet, mens kongen gav dem god plads ude i kolonierne.

I forskningen er der som begrundelse for hans mildhed også blevet anført ønsket om at holde sammen på sit land (Christensen 1981, 24-29). Dette kan være sandt både i forhold til en voksende strøm af religiøs separatisme og den begyndende oplysningstid. Christian 6. levede i en tid, hvor tolerancen allerede havde klare fortalere. Det kom fra forskellige sider. Det kom fra England, hvor tolerancen var større, og hvor kongens slægtning prins Jørgen, gift med den engelske dronning, gik ind for større religiøs tole-

rance (Kornerup 1948-1950, 231. Langslet 2001, 48. *Geschichte* 1993, 514ff). Det kom også fra hjemmefronten, hvor nordmanden Ludvig Holberg på Københavns Universitet fra 1716 var en fortaler for mere religiøs tolerance (Langslet 2001, 51.302.321). Tidens strøm gik i retning af mere tolerance, og Christian 6. tog små skridt ad den vej. Hvor andre i samtiden ønskede indgreb mod Ludvig Holbergs pietist-kritiske værk Niels Klim (1741), bar kongen over med det, hvilket i sig selv pegede fremad mod den voksende tolerance i hans efterfølgeres tid i slutningen af 1700-tallet (Feldbæk 1991, 114-117).

Kongens lidt større tolerance betød især en lille svækkelse af den hidtidige ortodoks-lutherske kirkepolitiske linje for at give lidt mere plads til de pietistiske anliggender, som han selv delte (Koch 1886, 26). Hans egen pietistiske tro/teologi rummede elementer, der pegede i retning af vægt på tolerance. Tro var en personlig sag for hjertet, og derfor troede han mindre på tvang og landsforvisning – og mere på betydningen af gode præster og deres undervisning og argumenter. I den forbindelse kan det nævnes, at Christian 6. var meget optaget af, hvad de teologiske studerende, der fra Danmark var sendt på studieophold til universitetet i Halle, pietismens arnested, faktisk lærte dernede (Lausten 2000, 63). Universitetet i Halle var i praksis et forbindelsesled mellem pietisme og oplysningstid (Horstbøll, Langen og Stjernfelt 2020, 453-456). Pietismen og oplysningstiden havde en række fælles overordnede anliggender, blandt andet en fælles kamp mod intolerancen om tolerance og en fælles kamp for praktisk kristendom (Beyreuther 1978, 331-332). Der var således ikke tale om, at tanker og praksis omkring mere religiøs tolerance først begyndte med oplysningstiden sidst i 1700-tallet. Med rette bærer bindet om hele perioden 1720-1784 i Politikens Danmarkshistorie fra 1977 den samtlende overskrift: »Oplysning og tolerance«.

Alt i alt blev der kun taget små skridt i retning af tolerance under Christian 6. Herom skal ikke fældes nogen dom, men dog anføres, at netop ved små, men tydelige skridt i tolerant retning kunne befolkningen måske lettere følge med. Christian 6. har været med til at gøre den dansk-norske kirke lidt mere rummelig og gøre holdningen overfor anderledes troende kristne lidt mere mild. Dette kan have været med til at forebygge store sammenstød som i den franske revolution. Det har sikkert også på længere sigt været med til at foregribe den danske og norske kirkes forholdsvis store forståelse for frie kirkelige bevægelser. For så vidt kan de små skridt fra Christian 6. ikke siges at have været uden betydning.

Noter

- 1 Brev 21/9 1732: »...seer det endog gjerne, at han erindrer mig om, hvad han finder tjenligt til Guds Riges Udbredelse« (Møller 1832, CCXCIV).
- 2 Brev 18/10 1738 til Schulin (Møller 1832, CXXXVIII).
- 3 Brev 19/5 1739: »Da unser Intention aber nicht anders ist, den dass das reich Gottes und Jesu Christi soll befördert« (Rørdam 1896, 429).
- 4 <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/kongeloven-1665>.
- 5 Brev til Holstein 21/1 1738 (Rørdam 1896, 386f).
- 6 Brev 5/7 1739 til Holstein (Rørdam 1896, 438).
- 7 Brev 25/12 1738 til Schulin (Møller 1832, CLXXVIII).
- 8 Brev 14/1 1740 til Holstein (Rørdam 1900, 28).
- 9 »Da wir nun hierin keine Bedencklichkeit finden, so kan wohl eine Order an die Vorsteher ergehen, dass sie auch das Jubileum feyren können«, (Brev 15/10 1736 til J. L. Holstein, Rørdam 1896, 242). Se også Bach-Nielsen 2015, 88.
- 10 »...wollen wir dass die Reformirten in Copenhagen gleich unsern andern Unterthanen der Zugang zu uns selber muss offen stehen«, (Brev 22/10 1736 til J. L. Holstein, Rørdam 1896, 244f)
- 11 Brev 24/1 1737 til Schulin (Møller 1832, XC). Se også brev til J. L. Holstein 24/1 1737 (Rørdam 1896, 259).
- 12 Brev til Holstein 28/8 1739 (Rørdam 1896, 451).
- 13 »...med förmodan at här få wistas md bättre Samwets Frihed, och i Stillhet kunna uppehålla sig, så länge Gud behagade« (Rørdam 1907-1909, 55).
- 14 Brev 22/3 1735 til Schulin (Møller 1832, CCLXXXIX-CCXC).
- 15 Breve til Holstein 19/8 1736 og 7/2 1737 (Rørdam 1896, 234.260).
- 16 Brev 5/10 1736 til Peder Hersleb, i Rørdam 1905-1907, 141f.
- 17 Brev 19/11 1737 til Holstein (Rørdam 1896, 307).
- 18 Brev 18/6 1735 til Holstein (Rørdam 1896, 211). Se også Koch 1886, 29.168. Møller 1989, 78.
- 19 Påtegning ved kongen, 2/4 1740 (Rørdam 1907-1909, 464).
- 20 Rørdam 1907-1909, 465-471. Brev 15/4 1740 til Holstein (Rørdam 1900, 49). Se også Rørdam 1905-1907, 758, hvor en separatist overvejede at lade sit barn døbe, hvis exorcismen blev udeladt fra ritualet og dåben skete under fuld neddykning.
- 21 Rørdam 1907-1909, 332. Se også Møller 1889, 51.
- 22 Brev til E. Ewald 25/1 1734 (Rørdam 1893-1895, 66 – se også Rørdam 1909-11, 343-351. Koch 1886, 158. Engelhardt 2016, 291f.
- 23 Brev til J. L. Holstein 5/1 1735: »... sich verbinden seine Gedancken niemanden weder heimlich noch öffentlich zu communiciren, so ginge es so nothdürftig endlich wohl an.« (Rørdam 1896, 202).
- 24 Brev 9/5 1735 til C. A. Plessen (Møller 1832, CCXCII).
- 25 Brev 19/5 1739 til Holstein (Rørdam 1896, 429).
- 26 Brev 24/8 1739 til Holstein (Rørdam 1896, 449).
- 27 Brev 11/3 1742 til Holstein (Rørdam 1900, 197).
- 28 Brev 10/3 1736 til Holstein (Rørdam 1896, 229).
- 29 Brev 5/2 1738 til Schulin (Møller 1832, CXLII).
- 30 »...da wir gerne alles acordiren wollen, wasz er verlanget, üm ihn und seine lieben Brüder nur losz zu werden« (breve 12/9 1739 og 15/9 1739 til Holstein) (Rørdam 1896, 454-457).
- 31 Brev til Rosenkrands 3/2 1732 (Møller 1832, CCLXIII).
- 32 Teksten »Kong Christian Den Siettes al-lernaadigste Forordninger og Aabne Breve ... fra den 17. October. 1730 til 1746« kan læses online her: https://soeg.kb.dk/permalink/45KBDK_KGL/143rgf3/alma99122858988305763

Litteratur

- Aland, Kurt (udg.). 1955. *Philipp Jacob Spener: Pia Desideria*, 2. udgave. Berlin.
- Amundsen, Arne Bugge. 2008. »The Drammen Pietists: Messengers of a New Order in Norway in the 1740s?«. I *Pietism, Revivalism and Modernity, 1650-1850*, redigeret af Fred van Lieburg og Daniel Lindmark, 63-83. Cambridge Scholars Publishing.
- Bach-Nielsen, Carste. 2015. *Fra jubelfest til kulturår. Danske reformationsfejringer gennem 400 år*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Beyreuther, Erich. 1978. *Geschichte des Pietismus*. Stuttgart.
- Bredahl Petersen, F. (red.). 1954. *Danmarks frikirker*. Odense.
- Baagø, Kaj. 1960. »Vækkelse og kirkeliv i København og omegn i første halvdel af det 19. århundrede«. I *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, bind 1. København.
- Christensen, Hans-Henrik. 1981. *1700-tallets herrnhutiske mission på Grønland. En analyse med særligt henblik på relationerne til den danske øvrighed*, speciale i historie, København Universitet.
- Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*. 1985. Skarrild.
- Eller, Poul. 1976. *Salvingerne på Frederiksborg*. Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.
- Engelhardt, Juliane. 2016. »Pietisme og krise: Den halleske og den radikale pietisme i den danske helstat under Christian 6.«. *Historisk Tidsskrift*, bind 116, h. 2: 280-308.
- Feldbæk, Ole (red.). 1991. *Dansk identitetshistorie, 1: Fædreland og modersmål 1536-1789*. København.
- Frosell, P. Hampton. 1990. *Diplomati og religion. Gesandterne for de katolske magter og deres kirkepolitik i Danmark, c. 1622-1849*. København: C.A. Reitzel.
- Geschichte des Pietismus, bind 1: Der Pietismus vom siebzehnten bis zum frühen achtzehnten Jahrhundert*. 1993. Martin Brecht (udg.). Göttingen.
- Glebe-Møller, Jens. 1980. »Det teologiske fakultet 1597-1732«. I *Københavns Universitet 1479-1979, bind V Det teologiske Fakultet*, 93-211 redigeret af Leif Grane. København.
- Hermansen, Karsten. 2005. *Kirken, kongen og enevælden. En undersøgelse af det danske bispeembede 1660-1746*. Odense.
- Holzappel, Helmuth. 1963. *Ansgars gamle kirke 1500-1800*. København.
- Holzappel, Helmut. 1981. »Niels Steensen und die katholische Gemeinde in Kopenhagen«. *Kirkehistoriske samlinger* 1981: 29-62.
- Horstbøll, Henrik; Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt. 2020. *Grov Konfækt, I, Tre vilde år med trykkefrihed. 1770-1773*. København: Gyldendal.
- Jakubowski-Tiessen, Manfred. 1983. *Der Frühe Pietismus in Schleswig-Holstein. Entstehung, Entwicklung und Struktur*. Göttingen.
- Koch, L. 1886. *Kong Christians den Siettes Historie*. København.
- Kong Christian den Femtes Danske Lov*, ved Justitsministeriets foranstaltning udgivet. 1929. København.

- Kornerup, Bjørn. 1948-1950. »Kvæker-propaganda i Danmark og Norge i ældre Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1948-1950: 216-271.
- Langslet, Lars Roar. 2001. *Den store ensomme. En biografi om Ludvig Holberg*. Gyldendal.
- Larsen, Christian. 2003. *Hoveriet og arbejdet skal gøres, kroppen skal bruges; sjælen kan have, hvem der vil. Biskop Peder Herslebs visitatsberetninger 1739-1745*. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Haderslev.
- Larsen, Kurt E. 2021. »Pontoppidan versus Spener: no 'better times', but more personal piety within the national church«. I *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*, vol. 46: 117-142.
- Larsen, Kurt E. 2023. »Reform af præsteuddannelsen i pietismen«. *Dansk Tidsskrift for Teologi og Kirke* 50 (3): 235-250.
- Lausten, Martin Schwartz. 2000. *De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*. København: Akademisk Forlag.
- Lindhardt, P. G. 1933-1935. »Et Bidrag til Forstaaelse af Kriseaaret 1734«. *Kirkehistoriske samlinger* 1933-1935: 594-615.
- Metzler, Joh. Bapt. 1910. *Biskop Johannes von Euch. Festskrift i anledning af hans 50 Aars Præstejubilæum*. København: Ansgariusforeningen.
- Møller, H. L. 1889. *Kong Kristian den Sjette og grev Kristian Ernst af Stolberg-Wernigerode. Et bidrag til dansk historie i det attende århundrede*. København: Gad.
- Møller, Jens. 1832. *Mnemosyne, eller Samling til fædrelandske Minder og Skildringer*, bind 3. København.
- Neiiendam, Michael. 1933. *Erik Pontoppidan, studier og bidrag til pietismens historie*, bind II. København: Gad.
- Pedersen, Johannes. 1951. »Pietismens tid«. I *Den danske kirkes historie*, bind V, 11-237. København.
- Rasmussen, Jens. 2009. *Religionstolerance og religionsfrihed. Forudsætninger og Grundloven i 1849*. Odense: Syddansk Universitetsforlag.
- Rasmussen, Jørgen Nybo. 1999. »Katolikkens retsstilling fra reformationen til grundloven«. I *Religionsfrihed i 150 år. En jubilæumshilsen fra danske katolikker og baptister*, redigeret af Jørgen Nybo Rasmussen, Ælnoths skriftserie nr. 9, 10-37. Grenaa.
- Religionsfrihed i 150 år. En jubilæumshilsen fra danske katolikker og baptister*, redigeret af Jørgen Nybo Rasmussen, Ælnoths skriftserie nr. 9. Grenaa.
- Rørdam, Holger F. 1881-1882. »Om fremmede Religionssamfunds, især Calvinisternes Stilling her i Landet i Christian V's Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1881-1882: 144-169.
- Rørdam, Holger F. 1881-1882. »Kollekt til de fra Salzburg fordrevne evangeliske Kristne, 1732«. *Kirkehistoriske Samlinger* 1881-1882: 476-478.
- Rørdam, Holger F. 1893-1895. »Blade af Wajsenhusets ældste Historie«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 4. række, 3. bind, 1893-1895: 26-96.

- Rørdam, Holger F. 1896. »Christian VI's egenhændige Breve til J. L. Holstein«. I *Historiske Samlinger og Studier*, 2. bind, 193-312, 385-474. København.
- Rørdam, Holger F. 1900. »Christian VI's egenhændige Breve til J. L. Holstein«. I *Historiske Samlinger og Studier*, 3. bind, 24-95, 193-251, 386-439. København.
- Rørdam, Holger Fr. 1903-1905. »Bidrag til Konventikelforordningens Forhistorie«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 2. bind, 1903-1905: 318-331.
- Rørdam, Holger Fr. 1905-1907. »Bidrag til Separatismens Historie i Christian VI's Tid«, i: *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 3. bind, 1905-1907: 98-143, 306-348, 741-777.
- Rørdam, Holger Fr. 1907-1909. »Svenske Emigranternes Ophold i Danmark 1734 o flg. Aar. Af Kn. Heibergs Samlinger«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 4. bind, 1907-1909: 48-140.
- Holger Fr. Rørdam. 1907-1909. »Fra den religiøse Brydningstid i Aarene o. 1725-1750. Af Kn. Heibergs Samlinger«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 4. bind, 1907-1909: 288-372. 751-774.
- Rørdam, Holger Fr. 1907-1909. »Bidrag til Separatismens Historie i Christian VI's Tid«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 4. bind, 1907-1909: 426-512.
- Rørdam, Holger Fr. 1909-1911. »Vartovpræsten Ole Hersleb«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 5. bind, 1909-1911: 164-201.
- Rørdam, Holger Fr. 1909-1911. »Uddrag af E. Pontoppidans kirkehistoriske Samlinger«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 5. bind, 1909-1911: 315-343.
- Rørdam, Holger Fr. 1909-1911. »Den 1733 nedsatte kongl. Kommission til Undersøgelse af Klagerne over Pietisterne. Af Kn. Heibergs Samlinger«. *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. række, 5. bind, 1909-1911: 657-770.
- Sommer, Mattias Skat. 2021. »Religiøs tolerance i praksis. Konfession og kontrovers på Nordstrand fra tiden omkring år 1700«. *Kirkehistoriske samlinger 2021*: 40-69.
- Thyssen, A. Pontoppidan. 1961. *Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første Halvdel af det 19. Århundrede*, bind 2. København: Gads forlag.

Forfatter

Kurt E. Larsen

Fjellhaug International University College – Aarhus

Katrinebjergvej 75

8200 Aarhus N

kl@teologi.dk

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.